

Μιχάλης Βακαλούλης: Κρίση " Της εργασίας" και διεργασίες της κρίσης¹

1. Το ζήτημα της εργασίας αναδεικνύεται σήμερα θέμα έντονου προβληματισμού. Η σχετική συζήτηση αφορά την κατηγοριοποίηση της έννοιας της εργασίας, τις οικονομικές και αξιολογικές-υπαρξιακές λειτουργίες και διαστάσεις της τελευταίας, τον αντίκτυπο της σχετικά με τη δόμηση των πλαισίων της εμπειρίας της κεφαλαιοκρατικής νεωτερικότητας, τέλος, την κεντρικότητα του ρόλου της στο εσωτερικό ενός κοινωνικού πεδίου όπου η κρίση εγκალεί αναπόδραστα τον εκσυγχρονισμό σαν την τελικοποιημένη στιγμή "κάθαρσης" της.

Η εννοιοδότηση της εργασίας βρίσκεται στο επίκεντρο θεωρητικών και πρακτικών διακυβευμάτων που υπερβαίνουν κατά πολύ το χώρο της παραγωγικής δραστηριότητας με τη στενή σημασία του όρου. Οι κοινωνική ιδιοποίηση του πλούτου και της γνώσης, οι ταξικές σχέσεις, τα προβλήματα που σχετίζονται με την εξουσία, το κράτος και την ιδεολογία, οι ίδιες οι προσχεδιακές φιλοδοξίες για τη δημιουργία μιας κοινωνίας χαρακτηριζόμενης από την κατάργηση της εργατικής δύναμης ως εμπόρευμα (στο βαθμό που ο διαχωρισμός ανάμεσα στους παραγωγούς και στα μέσα παραγωγής τίθεται υπό αίρεσιν) και από την ελεύθερη δραστηριότητα (*Freieaktivität*) των "ακέραιων ατομικοτήτων", συνδέονται στενά με το ζήτημα της εργασίας και την κοινωνική της σημασία. Συνεπώς, το θέμα που μας απασχολεί είναι στρατηγικής εμβέλειας για την ερμηνεία των κοινωνικών μεταβολών και την κριτική των ιδεολογικών αντιλήψεων του σύγχρονου καπιταλισμού.

2. Η μαρξιστική ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής υπογραμμίζει το διπλό χαρακτήρα της εργασίας, ταυτόχρονα σύνολο συγκεκριμένων εργασιών που στοχεύουν να παράγουν αξίες χρήσης, και παραγωγική κατανάλωση εργατικής δύναμης που πραγματοποιείται υπό την κοινωνικοπολιτική κυριαρχία και τον έλεγχο του κεφαλαίου. Οι δύο αυτές πλευρές, διακριτές στο επίπεδο της ανάλυσης, είναι στην πραγματικότητα αδιαχώριστες, συγκροτώντας αυτό που ο Μαρξ ονομάζει "παραγωγική δύναμη της εργασίας". Σ' αυτή την προοπτική, δεδομένου ότι η ανάλυση της εργατικής δύναμης είναι κοινωνικά διευθετημένη, η ανάλυση της εργασίας εν γένει παραχωρεί τη θέση στην εξέταση των μορφών κινητοποίησης σε εργασία (*mise au travail*), δηλαδή στην εξέταση των καθεστώτων παραγωγής που οργανώνουν την μεταλλαγή της εργατικής δύναμης σε αξία χρήσης. Οπότε, η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (ενότητα της διαδικασίας παραγωγής αξιών χρήσης και της διαδικασίας αξιοποίησης) γίνεται κατανοητό ως χώρος όπου οργανώνεται ένας ιστορικά καθορισμένος τύπος κοινωνικού κατανα-

Το πάρον κείμενο είναι η παρέμβαση του συγγραφέα στο επιστημονικό συνέδριο, *La crise du travail*, που πραγματοποιήθηκε στο Collège International de Philosophie (Παρίσι), το Γενάρη του τρέχοντος έτους. Ο Μ. Βακαλούλης είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Paris-Nanterre

γκασμού. Πάνω σ' αυτή τη βάση οργανώνεται ένα καθεστώς κατάτμησης του κοινωνικού χώρου σε κοινωνικές τάξεις (καθεστώς εκμετάλλευσης), που εμφανίζεται σαν το φυσικό προϊόν εμπορευματικών συνδιαλλαγών ανάμεσα στους "παραγωγικούς συντελεστές" των οποίων η δράση εγγράφεται στο εσωτερικό ενός συμβολαιακού-δικαιακού χώρου που κανονικοποιείται από την έννοια της ισότητας (σχέση ανταλλαγής).

3. Με βάσει τις άνωθι επισημάνσεις, μπορούμε τώρα να διατυπώσουμε τη θέση ότι το να μιλάει κανείς για "κρίση της εργασίας" εν γένει, και μάλιστα για το "τέλος της εργασίας", αποτελεί μια απρόσφορη διατύπωση ενός υπαρκτού προβλήματος. Η εργασία στα πλαίσια του καπιταλισμού, μη έχοντας δική της, δηλαδή αυτόνομη, ιστορία, δεν θα μπορούσε να επιδέχεται ένα ενυπόστατο τέλος. Αντίθετα, εκείνο που έχει όντως μια ιστορία (και που επιδέχεται πραγματικά ένα "τέλος"), είναι η κεφαλαιοκρατική ένταξη-κινητοποίηση σε εργασία, μ' άλλα λόγια, οι κοινωνικές τεχνολογίες που βρίσκονται επιφορτισμένες με το να καθυποτάξουν την εργατική δύναμη στους άμεσα παραγωγικούς στόχους της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Από εδώ προκύπτει ότι η αποκαλούμενη "κρίση της εργασίας" δεν συγκροτεί ένα απομονώσιμο γνωστικό αντικείμενο, και ότι μόνο μια μετατόπιση της αρχικής θεματικής θα ήταν επιστημολογικά γόνιμη στο να παράγει νοητικά αποτελέσματα σε ότι αφορά τις νέες κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούνται σήμερα. Διακριβώνουμε συνεπώς εδώ ένα κομβικό σημείο ύψιστης μεθοδολογικής σπουδαιότητας. Εάν η ιδιάζουσα αναλυτική αποτελεσματικότητα της εργασίας εν γένει είναι προβληματική, είμαστε αναγκασμένοι να σφυρηλατήσουμε ανέκδοτες θεματικές περιοχές και επιστημονικές κατηγορίες για να εκτιμήσουμε την ευρύτητα, τη σημασία και το περιεχόμενο των μετασχηματισμών του "εύκαμπτου" καπιταλισμού.

4. Σ' αυτή την κατεύθυνση, θα προτείνω τον όρο *κοινωνικο-πολιτικό καθεστώς συγκρότησης της εργασίας σε παραγωγική δύναμη* για να περιγράψω τους θεμελιώδεις καθορισμούς της παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης, και γενικότερα, τον ειδικό τύπο κοινωνικοποίησης που επάγεται από το σύνολο των μορφών της εν λόγω κατανάλωσης, καθώς και των αντιστάσεων που την διαπερνούν. Διευκρινίζω αμέσως ότι αυτό το καθεστώς σημασιοδοτείται υπό μια πιο ευρεία έννοια από εκείνα του εργοστασιακού καθεστώτος (*régime d' usine*), το οποίο, με τη σειρά του, αντιπροσωπεύει τον εκπαιθερχικό χώρο των περιορισμών που κινητοποιούν και εντάσσουν σε εργασία στο εσωτερικό των κλασσικών μορφών εκβιομηχάνισης. Ο προτεινόμενος όρος καλύπτει όχι μόνο το σύνολο των παραγωγικών "τόπων" όπου η εργασία υποτάσσεται στο κεφάλαιο (καθεστώτα των χώρων παραγωγής όπου διεξάγεται η εργασιακή διαδικασία), αλλά επίσης τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην αγορά απασχόλησης, τις χωροταξικές, πολιτισμικές, φυλοποιητικές (αναπαραγωγή με όρους κοινωνικών σχέσεων φύλου) και ιδεολογικές πολιτικές που δομούν την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και την συγκροτούν ως εμπόρευμα *sui generis*, την επίδραση του διεπιχειρησιακού ανταγωνισμού στην κατάτμηση και κανονιστική διαστρωμάτωση της ταξικής σύν-

θεσης, τέλος, τον ειδικό τύπο “εμπλοκής” της δημόσιας εξουσίας με τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση διαθέτει το πλεονέκτημα, νομίζω, της επαναπολιτικοποίησης των σχέσεων ανάμεσα στο “πολιτικό” και το “οικονομικό στοιχείο”, συνδέοντας οργανικά τις πολιτικές μέσα στην παραγωγή, με τις κοινωνικές μορφοποιήσεις της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και τις κρατικές στρατηγικές μακρο-οικονομικής ρύθμισης.

5. Η υπόθεση της κρίσης του φορντικού καθεστώτος συσσωρεύσης ως καθοριστικού παράγοντα της “κρίσης της εργασίας”, χρειάζεται να σχετικοποιηθεί. Αληθεύει, βεβαίως, ότι ο φορντισμός, τουλάχιστον στους κυρίαρχους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς, φαίνεται να χάνει ταχύτητα, αναχαιτισμένος στην ορμή του από μια διττή κρίση αποτελεσματικότητας και νομιμοποίησης. Όντως, οι εκσυγχρονιστικές στρατηγικές ευκαμψίας/εξορθολογισμού αναδιαρθρώνουν την ολότητα των πρακτικών φορντικής κοινωνικοποίησης, και ιδιαίτερα, τις φορντικές μορφές εργασίας, ενώ η “εύκαμπτη επανακινητοποίηση” της εργατικής δύναμης αποτελεί το αξονικό στοιχείο της νέας εργοδοτικής ορθοδοξίας. Ωστόσο, αυτός ο μετασχηματισμός “σφαιρικού” χαρακτήρα κινδυνεύει να παραμείνει ένα αίνιγμα αν δεν λάβουμε υπόψη δύο ουσιώδη σημεία: από τη μια μεριά, η διάβρωση της κοινωνικής βάσης της φορντικής συσσωρεύσης συνεπάγεται την εμβάθυνση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων-που πρέπει να θεωρηθούν στο πολλαπλό τους σθένος και στο σύνολο των διακλαδώσεων τους. Η επίδραση του κεφαλαίου στην εργασία και στο πεδίο της άμεσης καθημερινής εμπειρίας γίνεται συνεπώς πιο “αμιγής”. Κατ’ αυτή την έννοια, οι κεφαλαιοκρατικές δυνάμεις τείνουν να καταλύσουν τα πλαίσια της υφιστάμενης κοινωνικής αναπαραγωγής και τους εν ισχύ κοινωνικούς συμβιβασμούς, έχοντας σαν στόχο τη συγκρότηση ενός νέου ταξικού ηγεμονικού μπλοκ. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι συγκεκριμένες αναλύσεις των στρατηγικών του “εύκαμπτου” εκσυγχρονισμού, όταν εκκενώνουν ή παραμελούν τις δομικές συνέχειες που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο καπιταλισμό, οδηγούν σε λαθεμένα συμπεράσματα. Από την άλλη μεριά, ακόμα και αν η φορντική συσσωρεύση παρουσιάζεται ολοένα και πιο εξαρθρωμένη, η σκιαγραφία ενός νέου υποδείγματος ανάπτυξης παραμένει προς το παρόν ένα δυσέλπιδο και εξαιρετικά προβληματικό εγχείρημα. Αντί λοιπόν να βαικαλιζόμαστε με βιομηχανικές αντιφορντικές ουτοπίες οι οποίες αντιπαραθέτουν με τυπικό τρόπο ευκαμψία και ακαμψία, μαζική παραγωγή και οικονομία διαφοροποίησης, φορντικό παρελθόν και μετα-φορντικό μέλλον, θα έπρεπε, απο αναλυτική άποψη, να επιμείνουμε στην αντιθετική άρθρωση ανάμεσα στους πολλαπλούς παραγωγικούς “τόπους” που συνδέονται με τα διάφορα τμήματα μιας συσσωρεύσης, ήδη σε σημαντικότατο βαθμό διεθνοποιημένης. Πρότεινα, κατόπιν άλλων, τον όρο της *εύκαμπτης συσσωρεύσης* για να συνοψίσω την ιεραρχημένη συναρμογή προ-φορντικών, φορντικών και μεταφορντικών καθεστώτων κινητοποίησης/ένταξης σε εργασία².

6. Η σημερινή “σπάνις” της απασχόλησης χρειάζεται να σχετικοποιηθεί, θυμίζοντας ότι η ιστορία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης διαταράσσεται από περιοδικές κινήσεις έλξης και απώθησης της εργατικής δύναμης, αλλά επίσης, από

την κατάργηση της ζωντανής εργασίας μέσω της μείωσης του χρόνου εργασίας στο επίπεδο του (ατομικού) κύκλου ζωής. Από αυτή την άποψη, η πλήρης απασχόληση της “χρυσής περιόδου” του φορντισμού (1945-1970) αποτελεί περισσότερο την εξαίρεση παρά τον κανόνα. Παρόλα αυτά, θα ήταν εξίσου λαθεμένο να υποτιμήσουμε την οξύτητα της κρίσης και τα διαλυτικά της αποτελέσματα, όχι μόνο σχετικά με την “προσωρινοποίηση” της εργασίας, την επιδείνωση των όρων του εργασιακού συμβολαίου και τις μαζικές κοινωνικές περιθωριοποιήσεις, αλλά επίσης, σχετικά με την χωρική και χρονική οργάνωση της καθημερινής εμπειρίας, με τα νέα δεδομένα εξατομίκευσης, τους νέους ηγεμονικούς κανόνες κουλτούρας, ψυχαγωγίας και ελεύθερου χρόνου. Είναι θεμιτό εδώ να επισημάνουμε τις συσχετίσεις ανάμεσα στη νέα οικονομική γεωγραφία του “εύκαμπτου” εκσυγχρονισμού και στις αισθητίζουσες χωρικότητες του μεταμοντερνισμού, ανάμεσα στην (χρονο-)μετρική συμπίεση της χρονικότητας που χαρακτηρίζει τους παραγωγικούς ρυθμούς της εργασίας και στο (κυριολεκτικά!) εφήμερο των τρόπων ζωής, ανάμεσα στις διαδικασίες κοινωνικού ανταγωνισμού των ομάδων και των ατόμων και στην άτακτη και πολυσχεδή διαμάχη μεταξύ διαζευκτικών μορφών κοινωνικοποίησης.

7. Σ’ αυτές τις συνθήκες, η “εργασία” απέχει πολύ από το να έχει υποστεί ύφεση του κοινωνικού της ρόλου. Αντίθετα, η κεντρικότητα της συνεχίζει να επιβεβαιώνεται, για τον συμπληρωματικό λόγο ότι, σε μεγάλο βαθμό, είναι η κινητοποίηση σε εργασία που δομεί τις “εκτός εργασίας” κοινωνικές μορφές. Το να παραγνωρίζει κανείς αυτή τη σχέση καθορισμού είναι κάτι που οδηγεί σε μια οικονομίστικη αντίληψη που αποκρύβει τους πολιτικούς προσδιορισμούς της εργασίας και την ολική της επίδραση στην διαμόρφωση της πλαστικότητας του ανθρώπινου στοιχείου. Επιπλέον, το να μιλάει κανείς για “τέλος” της εργασίας σε μια (ιστορική) στιγμή όπου η κεφαλαιοκρατική κινητοποίηση σε εργασία καλύπτει άγνωστους μέχρι τώρα τομείς (υγεία, εκπαίδευση, πολιτισμική βιομηχανία της εικόνας και του θεάματος, κ.λπ.), αποκαλύπτει μια σύγχυση, αμφίβολη ως προς τις αναλυτικές της αρετές και επικίνδυνη ως προς τις πολιτικές της συνέπειες. Έτσι, οι αόριστες υποθέσεις εξόδου από την “κρίση της εργασίας” προς την κατεύθυνση της λεγόμενης “μεταεργασίας” (των οποίων η πολιτική λογική εκθειάζει μια μεταεργασιο(ε)κκεντρική προσέγγιση των πολιτικών “υποκειμένων”) κινδυνεύει να διευκολύνει τις φιλοδοξίες της κεφαλαιοκρατικής αντεπίθεσης η οποία στοχεύει σε μια κυριαρχία χωρίς ταξικό αντίβαρο και αντιστάσεις. Από αυτή την άποψη, ελλείπει μιας αυτόνομης πολιτικής παρέμβασης της οργανωμένης εργασίας, η “μετα-εργασία” δεν μπορεί παρά να σημαίνει καταδίκη σε μη-εργασία λόγω ανυπαρξίας θέσεων εργασίας.

Σημείωση

[2] Βλ. Μιχάλης Βακαλούλης, *L' ère de l' accumulation flexible, L' Homme et la société*, No 109, 1993.

Συλλέκτης καρπών και σήμα-1989, Αφιέρωμα στον Van Gogh

Θαλασσινό στασίδι, 1992, Αφιέρωμα στον Νίκο Λάμπρου (1935-1965).